

EINE GLOSSE ZU DEN GOTISCHEN BAUFORMEN DES MINORITENKLOSTERS IN BRNO

Die Bettelordensklöster beteiligten sich in den 1230er Jahren sehr deutlich am Ortsbild der Stadt Brno (Brünn), leider aber begegnet man bei der Rekonstruktion ihrer ursprünglichen Architektur einem Mangel an materiellen sowie auch schriftlichen Quellen. Trotz einer massiven Barockisierung des Areals befinden sich im Brünner Minoritenkloster wichtige mittelalterliche Bauglieder. Das bedeutendste Denkmal der gotischen Baukunst stellt das Portal zwischen dem östlichen Kreuzgangsarm und dem Kapitelsaal dar. Das abgestufte, reich profilierte polychromierte Portal mit einem Engel mit einem Rebensproß in der Bogenspitze wurde 1996–1999 freigelegt. Die bisherigen Forschungsergebnisse werden im vorliegenden Beitrag zusammengefasst und neben der formalen, zur Datierung in die 1270er Jahre führenden Analyse werden in ihm die Betrachtungen zur ursprünglichen Funktion des Portals dargelegt.

Nach 1306, als das Kloster vom vernichtenden Brand betroffen worden war, verliefen neue Bauarbeiten, die mit einer Menge erhaltener Baufragmente im Kreuzgang und dem „Triumphbogen“ im Kapitelsaal belegt sind. Der letztere lässt sich als Ausdruck der nachklassischen Gotik verstehen und um 1320 datieren, vor allem dank den Maßwerkkonsolen, von denen die profilierten Rippen empor liefen. Bemerkenswert ist auch die erhaltene, Pflanzenmotive und Baugliederung enthaltende Farbfassung.

Man kann sich den Kreuzgang (wenigstens im Ostflügel) mit Birnstabkruzrippengewölbe auf Maßwerkkonsolen dank der Tatsache vorstellen, dass bei der Neuwölbung gegen Ende des 15. Jahrhunderts die Konsolen nicht abgemeißelt, sondern nur mit Putz überzogen wurden. Man kann sich auch vom hoch- und spätgotischen Äußeren des Areals Vorstellung machen, und zwar dank etlichen, das Kloster noch vor der erwähnten Barockisierung unter Moritz Grimm in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts darstellenden Veduten. Das getreueste Abbild der Minoritenkirche der hl. Johannes (hl. Johannes Ev. und Johannes d. T.) bieten die Ansichten Brünns von Beyer-Zeiser aus der Zeit der schwedischen Belagerung 1645 dar. Es ist deutlich, die Kirche hätte sich ihre mittelalterliche Anordnung behalten, in deren Gestaltung auch die Tatsache eine wichtige Rolle spielte, dass das Kloster keine Probleme im Zusammenhang mit den engen Bedingungen des zugeteilten Grundstücks hatte.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes. Polygonaler Chorbauabschluss – Ansicht von Norden (alle Fotos der Autorin).

Abb. 2: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes Ev. und Joh. d. T. Grundriss – gegenwärtiger Zustand (übernommen aus: M. Čihálik – K. Maráz – M. Šeferisová Loudová, *Stavebně historický průzkum minoritského kláštera v Brně* [Historische Bauuntersuchung des Minoritenklosters in Brno], 2007 – nicht veröffentlicht).

Abb. 3: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes. Portal zum Kapitelsaal.

Abb. 4: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes. Portal zum Kapitelsaal – Detail.

Abb. 5: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes. Triumphbogen im Kapitelsaal.

Abb. 6: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes. Kapitelsaal, Triumphbogen – Detail.

Abb. 7: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes. Kreuzgang, Nordarm – Pfeiler mit Konsolen und Rippenausläufen.

Abb. 8: Vedute Brünns während der schwedischen Belagerung 1645, Ölgemälde, Hans Jörg Zeiser, Hieronymus Benno Beyer, Stadtmuseum Brno. Ansicht von Nordosten (Ausschnitt).

Abb. 9: Vedute Brünns während der schwedischen Belagerung 1645, Ölgemälde, Hans Jörg Zeiser, Hieronymus Benno Beyer, Stadtmuseum Brno. Ansicht von Südosten (Ausschnitt).

Abb. 10: Brno, Kirche und Kloster der heiligen Johannes. Paradieshof, Kreuzgangsnordarm.

Abb. 11: Brno, Kirche und Kloster der hl. Johannes. Äußeres des Kapitelsaals – Ansicht von Osten.

(Übersetzung J. Noll)

TROJICE NEJSTARŠÍCH VYOBRAZENÍ HRADU V POLNÉ K INFORMAČNÍ HODNOTĚ VEDUT

JIŘÍ SLAVÍK

Nutnost poznání ikonografie pro zkoumání dějin měst, obcí, zámků, kostelů, vrchnostenských dvorů a dalších areálů je všeobecně uznávána. Veduty však nesmějí zůstat pouhým obrazovým doprovodem, je nezbytné nutné s nimi pracovat jako s jiným historickým pramenem. Kritikou pramenů se lze často dobrat mnoha dalších zjištění, odkrývající nejen podrobnosti o vzniku veduty, přesnosti zobrazení tématu, ale i o záměrech jejího objednatel. Kromě toho lze srovnáním vedut, často vytvářených přebíráním starších vyobrazení, vytvořit filiační skupiny, dovolující relativní zařazení jednotlivých členů takové skupiny na základě rozborů zkraslování a zjednodušování detailů.

Hradu v Polné nebyla až donedávna věnována pozornost. Čeští badatelé o něj po roce 1960, kdy byla Polná přičleněna k okresu Jihlava a s ním k Jihomoravskému kraji, ztratili zájem a moravští se mu podrobněji nevěnovali. Až v roce 2001 vytvořil P. Šimeček na základě dvou nejstarších vyobrazení města kresebnou rekonstrukci hradu na přelomu 16. a 17. století. Následně publikoval F. Musil (2005, 256) Grimmův plán hradního areálu z r. 1760 a M. Plaček (*Plaček – Futák*, 2006, 196) stavebněhistoricky analyzoval nové zaměření hradu. Konečně T. Durdík zveřejnil další plán z 1. poloviny 19. století (Durdík 2005, 79). Nejnověji se možností průzkumu hradu věnoval M. Plaček (2008, 7–26).

Trojice nejstarších vyobrazení města Polné, ležícího na české straně historické hranice mezi královstvím a markrabstvím, je všeobecně známa a často reprodukována. Dosud však tato vyobrazení z let 1617, 1624 a 1645 nebyla podrobena ikonografickému rozboru, a tak lze o jejich výpovědní hodnotě pochybovat. Všechna vyobrazení spojuje společný původ a provedení. Obě mladší veduty jednoznačně vznikly dílenským přepracováním veduty nejstarší, všechny tři byly provedeny technikou mědirytu, ve své době technicky nejdokonalejším způsobem reprodukce ilustrací.

Nejstarší z vedut pochází z roku 1617 a nese název *POLNA vulgo POLM insign: BOHEMIAE ciuitatis Regnum a Moravia diuidendis*. Jejím autorem byl Georgius Houfnaglius. Obraz zachycuje město v mírném nadhledu od jihu až jihozápadu, nepochybně z blízkosti hřbitovního kostela sv. Kateřiny. Veduta má celkem tři plány. Popředi zachycuje pahorkovitou obdělávanou krajinu, střední plán vyplňuje obraz města s hradem a pozadí tvoří kopcovitý obzor s četnými stromovými porosty. Pahorek na pravém okraji předního plánu korunuje žánrová dvojice stromů s křivými kmeny. Téměř uprostřed horního okraje autor pod rámování zavěsil nápisovou tabuli s výše uvedeným názvem, do levého horního rohu umístil nápis *Septentrio* a do pravého dolního rohu vsadil desku s dvojicí nápisových tabulí. Horní tabulí vyplňuje popis rytiny (*A. Rathaus. / B. Der weg auff*

Obr. 1: Georgius Houfnaglius: POLNA vulgo POLM insign. BOHEMIAE ciuitatis Regnum a Moravia diuidendis. nejstarší vyobrazení města z roku 1617.

Wien. / C. Der weg auff Prag. / D. Pfarkhirck. / E. Dychen. / F. Das Schloß gelegen in Behem, vnd die stat in Mähren.), dolní jméno autora a datace (*Communicauit Georg. Houfnaglius depictum a filio Ao. 1617.*). Z poměrně nízké zástavby rozlehlého města výrazně vyčnívají oba kostely, farní i špitální. Autor zřejmě obě stavby zvýraznil oproti okolním budovám zvětšením. Střechy světských staveb naopak svým zmenšením uvolnily plochu kresby, a tu autor vyplnil dalšími střechami, takže město ve srovnání se skutečností vyhlíží jako neobyčejně rozlehlé. Z veřejných staveb označuje východně od kostela písmeno A čtyřkřídlovou (?) budovu radnice. Teoreticky nelze u této budovy vyloučit obdélný půdorys bez nádvoří a dvojici rovnoběžných střech krytých na koncích atikou. Dále k východu na konci zástavby odhadujeme ve věžovité stavbě se sedlovou střechou Horní bránu. Městské opevnění není na vyobrazení rozeznatelné, autor je zřejmě nepovažoval za důležité. Vyloučit nelze ani jeho lehčí charakter nebo výraznou zanedbanost a pohledové splynutí s ohrazením jednotlivých parcel.

Levou část rytiny vyplňují budovy hradu, proti městské zástavbě výrazně zvětšené díky menší vzdálenosti od polohy stanoviště autora veduty. Napravo od budov hradu jsou zachyceny budovy dvora, jež z větší části nalezneme v odpovídající půdorysné poloze i na mapě stabilního katastru z roku 1838 (srov. např. in: Kuča 2002, 372–373). Hrad od města odděluje dvojice vodních ploch, mezi nimiž probíhá hráz se silnicí. Zřejmě se jedná o hráz Lázeňského rybníka a tok Ochozského potoka. Další hráz rozděluje na západ od hradu rybníky Peklo a Plaz. V centru hradního areálu stojí mohutná, nepřiliš vysoká válcová věž, ukončená cimburím s úzkými, téměř šterbinovými mezerami, pod kterým

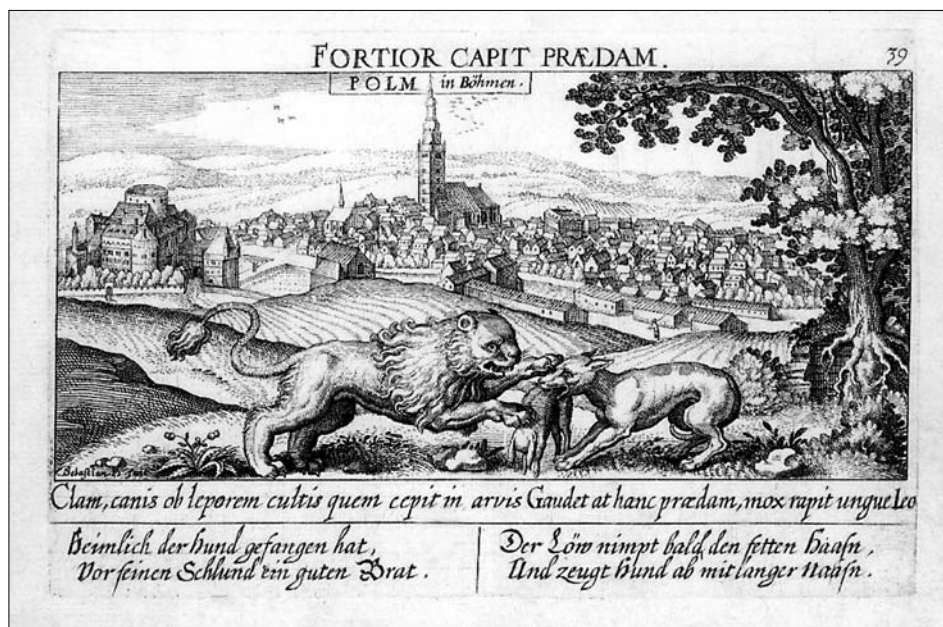
jsou patrné dvě dvojice okének. Vpravo za věží vyčnívá střecha pravděpodobně jednopatrového stavení. Před věž předstupuje od západu dvojpatrové nepochybně palácové stavení se sedlovou střechou s dvojicí štíhlých komínů s vyznačenými hlavami. Ze stěn paláce je patrný krátký úsek při jihozápadním nároží s římsou pod jediným oknem. Dále k západu za nárožím paláce vybíhá krátké, snad šikmo napojené křídlo o jedné okenní ose v bočním i čelním průčelí. Obě viditelná podlaží rozděluje patrová římsa či drobný ústupek. Také ze sedlové střechy tohoto křídla vystupuje štíhlý komín se zvýrazněnou hlavou.

Jihovýchodní stranu jádra až na střechy zakrývá jednopatrové dvoukřídlové stavení s válcovou baštou ve styku křídel. Přízemí jižního křídla osvětlovala čtyři šterbinová okénka, patro tři sružená okna v pravoúhlých šambránách pod téměř půlkruhovými oblouky, zřejmě přiznanými záklenky či odlehčovacími pasy. Přízemí bašty, v horní části s drobnými otvory (snad větráky stromy zakrytých střílen?), odděluje od patra římsa, v patře jsou zachycena tři sružená okénka pod segmentovými pasy. Nad okénky naznačené drobné otvory snad mohly být větráčky nebo nezakrytá čela lešeňových kapes. Přízemí i patro východního křídla pročeňuje mezipatrová a parapetní římsa v přízemí a v obou podlažích vždy čtyři okenní osy. Nad dvěma meziokenními pilíři přízemí změněné šrafování vymezuje temnější plochu, snad plastickou výzdobu, nejspíše erbovní či nápisovou desku. Jižní křídlo a baštu ukončuje vyvinuté nízké podstřeší s řadou drobných okének či spíše střílen. Z patkužlové střechy, bašty vyrůstají v pravidelných rozestupech tři komíny, další dva se nacházejí na hřebeni střechy jižního křídla. Ve střechách obou křídel nalezneme vždy

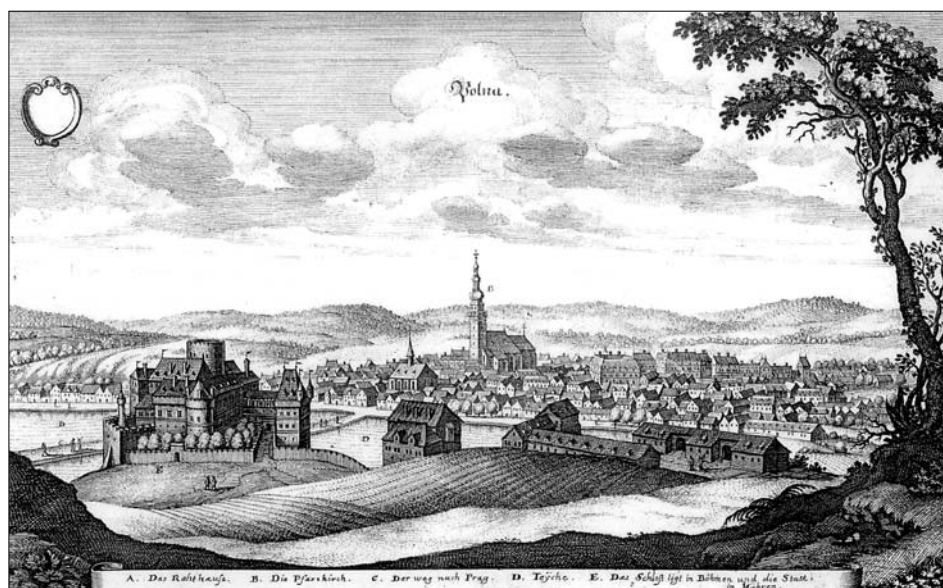
čtyři vikýře. Na západ od jižního křídla vystupuje o patro nižší křídlo se sedlovou střechou nad patrem s dvojicí oken a s náznakem patrové římsy.

Jakoby v prodloužení východního křídla pokračuje ještě další křídlo o stejné hmotě a dvou okenních osách v patře. Uprostřed střechy prochází při okapní hraně komín s hlavou s jakousi hrotnicí s praporkem. Jihozápadní nároží hradního areálu vymezuje hradební zeď s drobnými okénky či střílnami, ukončená cimbuřím a s dvojím nárožím, takže nelze vyloučit, že zde byla vyvinuta pravoúhlá bašta. Uprostřed spodní části čelní stěny vyrůstá skarpový opěrák. Pozoruhodná je výplň vnitřní plochy bašty – z zehlančové či kuželové základny vyrůstá vysoký štíhlý útvar, ukončený vysokým prstencem s odsazeným vysokým kuželovým vrchlíkem. P. Šimeček celý objekt interpretuje jako bastion a středový štíhlý prvek jako sochu světce. Útvar lze nejlogičtěji interpretovat jako dymník a komín pozdně gotické hradní kuchyně.¹⁾ Na nároží východního křídla se kolmo napojuje o patro nižší křídlo, výrazně vodorovně členěné čtyřmi římsami. Východní část dvou spodních úrovní překrývá velký portál brány s půlkruhovým nadpražím a pravoúhlým obvodem. Drobné otvory ve druhé a třetí úrovni zdola lze charakterizovat jako sdružené, přičemž horní jsou menší, dvojice otvorů se nachází i nad portálem. Ve čtvrté úrovni jsou vyznačeny tři pravidelně rozhozené otvory, nejvyšší pátou člení celkem sedm obdélníků, snad okének a pilířků atiky. Nad poslední římsu vystupují zuby cimbuří. Za střechou tohoto křídla vyčnívá severojižně orientovaná budova se sedlovou střechou a komínem v zadní části hřebene, při okapní hraně je snad zachycena řada vikýřků. Křídlo s bránou zřejmě s hradem spojuje masivní dvoupatrovou věžovou obrannou stavbu s podstřeším a vysokou valbovou střechou s námětky a štíhlými válcovými vízkami na východních nárožích. První patro jižního průčelí prolamuje trojice obdélných oken, druhé patro trojice sdružených okének. Podobné členění snad mělo i východní průčelí. Na jižní střešní rovinu Houfnaglius osadil ve dvou úrovních dvojice vikýřků s pultovými střechami.

K jižní straně hradu přiléhá na rytině zahrada s vysokými stromy, ohrazená zdí s cimbuřím a uprostřed se zvý-

Obr. 2: Georgius Houfnaglius: POLNA vulgo POLM insign: BOHEMIAE ciuitatis Regnum a Moravia diuidendis. Vyobrazení města z roku 1624.

Obr. 3: Georgius Houfnaglius: POLNA vulgo POLM insign: BOHEMIAE ciuitatis Regnum a Moravia diuidendis. Vyobrazení města z roku 1645.

šenou brankou z jižní strany. Nejspíše se jedná o příkop, osázený ovocným stromovím. Podobná úprava nebyla od 1. třetiny 16. století řídká, jak tomu dosvědčují doklady z pernštejnských Pardubic a Potštejna, proto nelze souhlasit s názorem P. Šimečka (2001, 14–15) o zanedbaném a zarostlém příkopu, který je v rozporu s o něco dále prezentovanou myšlenkou o neosázených rybníčních hrázích, které byly tak jako ostatní předpolí trvale zbaveny všeho, co by poskytovalo nepříteli úkryt. Další nízká zeď běží podél přístupové cesty k bráně a zalamuje se k východu k areálu dvora.

V blízkosti hradu, ve dvoře a v popředí oživuje vedutu lidská stafáž. Nejzajímavější jsou dva rybáři s pruty před bránou, naznačující zatopení této části příkopu vodou. Na poli před dvorem usedá skupina ptáků, také na obloze nechybí několik ptačích skupin. Podle jedné z nich ve tvaru písmene

ne V lze odhadnout, že veduta má zachycovat Polnou v době podzimního ptačího tahu.

Zbývající dvě vyobrazení vycházejí z této předlohy, přičemž rytina z roku 1624 postrádá i popis a je výrazně jednodušší, evidentně vzhledem ke svému menšímu formátu. Důvodem pro zjednodušení bylo i to, že obraz města zde tvoří pozadí výjevu s mravoučným tématem. Autor nejmladší rytiny z roku 1645 poměrně pečlivě zkopíroval Houfnagliovo vyobrazení, ale některé detaily změnil. Zejména zvětšoval vikýře, měnil i jejich tvar, například u samostatně stojící věže východně od hradu a na budovách dvora, kde u stodol zdvojnásobil počet okének a prohloubil zapuštění vjezdů. Popis rytiny je zjednodušen a označeny jsou budovy v pořadí radnice, farní kostel, cesta ku Praze, rybníky. Poslední poznámka opakuje mylný údaj, podle kterého zámek leží v Čechách a město na Moravě.

Srovnáme vyobrazení hradu s historickým plánem F. A. Grimma z doby před rokem 1760, který zveřejnil F. Musil (2005, 256) a který je nejlépe dostupný v práci T. Durdíka (2008, 93). Je zřejmé, že předloha nejstarší rytiny byla vytvořena z jihovýchodního pohledu. Poněkud obtížnější už je ztotožnění jednotlivých staveb s plánem doloženými objekty. F. Musil předpokládá, že věž zobrazená Houfnagliem stála uprostřed nádvoří, především vzhledem ke svým rozměrům. Opomíjí však objekt s válcovým interiérem v sousedství brány jádra. Tento objekt s masivním pláštěm nepravidelného obvodu totiž může být právě hledanou velkou válcovou věží, zvanou v historických pramenech Červená. Georg Houfnaglius pravděpodobně nadsadil vodorovné rozměry hlavní obranné stavby hradu, když nevystupovala dostatečně nad střechy okolních staveb. Velkou věž s tímto nárožním objektem ztotožnili P. Šimeček i M. Plaček (Plaček – Futák, 2006, 197). Velký okenní otvor v hradbě ztotožnil M. Plaček s původní bránou, nejstarší polohu brány v těsné blízkosti věže však nelze zavrhnout. Napovídá jí i existence válcového pilíře na severní straně nádvorní straně vstupního křídla. Podoba jižní části pláště věže nevylučuje možnost existence tupého břitu, směřujícího k jihovýchodu proti jedinému směru možného útoku. Věž se na rytině schovává za jižní křídlo paláce. Podle rytiny stálo na jihozápadním nároží šikmo nasazené křídélko, jehož spodní část by snad mohla být obsažena v masivní spodní části nároží. Budova na lomeném půdorysu s válcovou baštou v nároží se nejspíše dochovala ve zdivu Nového zámku v předhradí. Na tuto budovu na jihozápadě, v místech jihozápadního křídélka navazuje na rytině baštovitý, snad pravouhlý objekt ukončený cimbuřím, jehož štíhlý komín prakticky vylučuje jinou interpretaci než výše uvedenou kuchyni. Věžové stavení východně od hradu pak lze ztotožnit s věží ve vnějším předdvorí.

Výpovědní možnosti nejstarší rytiny však silně relativizuje nejnovější upozornění M. Plačka na to, jádro hradu i předhradí jsou oproti skutečnosti pootočené o 90°, oblá nárožní bašta a hranolová bašta se štíhlým komínem byly prohozeny a celé vyobrazení tak je „půvabnou dobovou variací na tehdejší místní realitu“ (Plaček 2008, 15–15). I přes tento problém náleží vyobrazení hradu v Polné čestné místo mezi nejstaršími rytinami vedutami našich panských sídel. Georg Houfnaglius na ní zachytil s poměrně velkou přesností podobu hradu, jeho nejbližšího okolí a města Polné.

Příspěvek byl zpracován v rámci institucionálního úkolu vědy a výzkumu NPÚ č. 21301 – „Vědecký výzkum a aplikace metod operativního zpracovávání stavebněhistorických a umělecko-historických průzkumů prováděných při obnově kulturních památek a nemovitostí v památkově chráněných územích“.

LITERATURA

- Durdík, T., 1999: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha, s. 440–441.
Durdík, T., 2005: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Dodatky 2. Praha, s. 79, obr. 132
Durdík, T., 2008: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Dodatky 3. Praha, s. 92–93, obr. 192 a 193.
Kuča, K., 2002: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, V. díl Par–Pra. Praha, s. 369–373.
Musil, F., 2005: Několik poznámek k architektonickému vývoji hradu v Polné. Východočeské listy historické 23–24, s. 243–256.
Plaček, M. – Futák P., 2006: Páni z Kunštátu. Rod erbu vrchních pruhů na cestě k trůnu. Praha.
Plaček, M., 2008: Vývoj hradu v Polné – současné možnosti poznání. Východočeské listy historické 25, 7–26.
Šimeček, P., 2001: Hrad Polná – přelom 16. a 17. století. Polensko 4, s. 11–17.

POZNÁMKY

- 1) Srov. např. situaci na Krivoklátě a na Roupově s kuchyněmi vysunutými mimo jádro. Detaily ukončení komínů lze studovat na hradě v Jindřichově Hradci.

DIE DREI ÄLTESTEN ABBILDUNGEN DER BURG IN POLNÁ ZUM INFORMATIONSWERT DER VEDUTEN

Die Burg in Polná (Bez. Jihlava [Iglau], Kreis Vysočina) stand bis in die jüngste Zeit seitwärts des Forscherinteresses, schuld daran waren a. a. die Verwaltungsänderungen im Jahre 1960, als die bislang böhmische Stadt in den mährischen Bezirk Jihlava (Iglau) eingegliedert worden war. Nach 2001 entstanden mehrere Arbeiten, die historische Pläne beschrieben und die Bauentwicklung des von Destruktionen im 19. und Erneuerungsarbeiten im 20. Jahrhundert betroffenen Burgareals zusammenfassten. Die drei ältesten Darstellungen sind durch den gemeinsamen Ursprung und die Ausföhrung verbunden. Beide spätere Veduten entstanden eindeutig bei der Werkstattbearbeitung jener von Georgius Houfnaglius aus dem J. 1617. Die Veduten aus den Jahren 1624 und 1645 vereinfachen und deformieren ihr Bild auf verschiedene Art. Die Burg und die Stadt sind aus der mäßigen Obersicht von Süden bis Südwesten zu dargestellt. Im Burggebäudekomplex erschienen die verhältnismäßig niedrige Masse des runden Hauptturms – des Berchfrits – und ein schlanker, seinen Maßen gemäß wohl zur Burgtüche gehörender Schornstein in der Südwestecke im vollen mauerturmartigen, mit Zinnenkranz versehenen Wehrmaurauslauf.

Den Aussagewert der ältesten Stadtansichten relativiert der neueste Hinweis des mährischen Forschers Miroslav Plaček, der Burgen und die Vorburg seien um 90° umgekehrt und die Eckmauertürme verwechselt worden. Die drei Stadt- und Burgveduten von Polná aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts zählen trotzdem zu den sehr interessanten ikonographischen Quellen zur Erkenntnis der Landsitze in den böhmischen Kronländern.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1: Georgius Houfnaglius: POLNA vulgo POLM insign: BOHEMIAE ciuitatis Regnum a Moravia diuidendis. Die älteste Stadtansicht, 1617.
Abb. 2: Georgius Houfnaglius: POLNA vulgo POLM insign: BOHEMIAE ciuitatis Regnum a Moravia diuidendis. Die älteste Stadtansicht, Variante 1624.
Abb. 3: Georgius Houfnaglius: POLNA vulgo POLM insign: BOHEMIAE ciuitatis Regnum a Moravia diuidendis. Die älteste Stadtansicht, Variante 1645.

(Übersetzung J. Noll)